

**ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ДУРДУКІВСЬКИХ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)**

В статті аналізуються особливості діяльності родини Дурдуківських в культуротворчій сфері України в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст.

Ключові слова: культура, родина Дурдуківських, сімейна історія, громадська і культурно-художня діяльність.

Характерною особливістю українського історичного процесу була перервність державної традиції. Тому носіями української культури впродовж століть, як зазначають дослідники, виступали не тільки державні інституції – національна школа, університети, наукові товариства, релігійні організації, громадські об'єднання, а й дворянські, старшинсько-шляхетські і інтелігентські родини[1]. Українська культурна та соціальна історія представлена низкою видатних дворянсько-інтелігентських родин, таких як Капністи, Полетики, Гудовичі, Забіли, Білозерські-Куліші, Антоновичі, Лазаревські, Грушевські, Дорошенки, тощо.

Антропологізація історико-наукового пізнання, за визначенням відомих українських історіографів, перетворюється на одну з принципових рис сучасної парадигми історичної науки¹. Важливу роль для її характеристики мають науково-теоретичні праці В.С.Чишка [2], а також конкретно-історичні дослідження Г.Д.Голубчик [3], Н.О.Барабаш [4], Т.Д.Чубіної [5] та інших дослідників.

Персонологічний підхід суттєво розширює можливості об'єктивного висвітлення історії української освіти, науки, культури, виявлення основних тенденцій суспільного розвитку і комплексного їх висвітлення, може вносити суттєві корективи в розуміння і трактування історико-культурного процесу. Вивчення конкретної людини, з усіма її неповторними біографічними особливостями, із специфікою соціально-культурних контактів і зв'язків, з усіма властивими їй прагненнями і уподобаннями дозволяє конкретно простежити і зміни індивіда в конкретно-історичному часі і просторі, і зв'язок таких змін з довколишнім соціальним середовищем.

В контексті сказаного значний науковий інтерес становить життя і творчість відомої у свій час в Україні родини Дурдуківських, батька Федора Остаповча і дев'ятох його дітей, передусім Володимира Федоровича – педагога, освітнього і громадського

діяча та його брата – оперного співака, педагога і пропагандиста української вокальної творчості Сергія Федоровича Дурдуківського.

В 1990-2000 роки в Україні з'явилися публікації, в яких частково висвітлено життєвий і творчий шлях Володимира Дурдуківського. Це, зокрема праці В.Пристайка і Ю.Шаповала[6], В.Даниленка і А.Кравченко [7], Ю.Хорунжого [8], О.Путро [9]. Водночас не створено повної наукової біографії В.Дурдуківського, а що стосується загалом родини Дурдуківських, то в науковій літературі немає жодної праці, присвяченої цій темі. Між тим джерельна база для розкриття теми є цілком достатньою. Зокрема О.Путро опублікував частково щоденники В.Ф. Дурдуківського [10] і С.О.Єфремова [11]. Цінні матеріали про родину містяться у Центральному державному архіві літератури і мистецтва України, в Інституті рукопису національної бібліотеки імені Вернадського, у Центральному державному архіві громадських об'єднань, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у Київському міському архіві та ін. Важливим джерелом при написанні стала преса (журнали “Вільна школа”, “Музика”, “Музика-масам”, газети “Пролетарська правда”, “Нова Рада”, “Радянська освіта” та ін.)

Дурдуківські походили із старовинного козацького роду.

Володимир Дурдуківський якимось пояснював походження свого прізвища від латинського *Digus Dux*, тобто “суворий вождь”. Так було прозвано когось із козацьких предків Володимира Федоровича.

Родина Дурдуківських проживала до 1875 р. в с. Пединівці на Уманщині, згодом – у с. Мирівці на Київщині, а з 1887 р. – у Києві. Федір Остапович (Євстахіївч) Дурдуківський, глава родини, був церковним діячем, священником і сином священника. У 1859 р. він закінчив Київську духовну семінарію. Правив службу у селах Пединівці у 1864-1875 рр. та Мирівці (1875-1887 рр.) Звенигородського повіту Київської губернії. Від 5 липня 1887 р. до відставки у 1910-х роках працював духівником Київської духовної семінарії та священником семінарської Петропавлівської церкви.

Дружина Федора Остаповича – Ольга Іванівна походила із священницького роду Черняхівських, тісно пов'язаного з родинами Стешенків та Старицьких.

На початку ХХ ст. Федір Остапович та Ольга Іванівна придбали у власність будинок у Києві по вул. Гоголівській, 27 (зруйнований у 1972 р.). Цей будинок став одним із центрів культурного життя українського Києва. З 1901 р. і аж до арешту в 1929 р. в ньому мешкав також Сергій Єфремов.

В сім'ї Дурдуківських було дев'ятеро дітей. В ній панували релігійні порядки і традиції. За сімейною традицією та заповідями предків, починаючи десь із XVI ст. всі

чоловіки роду Дурдуківських повинні були навчатись в бурсах та семінаріях і обов'язково приймати духовний православний сан. Збереглися документи, що вже у 1757-1765 роках священиком у селі Мала Ольшанка (нині Обухівського району Київської області) був Іван Дурдуківський, а в 1802 р. в цьому селі церковним настоятелем був ієрей Микита Дурдуківський. Борис Сергійович Дурдуківський (син оперного співака) та його двоюрідний брат Федір Остапович припускали, що Микита Дурдуківський був прадідом їхнього діда – протоієрея Федора Остаповича, який помер у 1920 р. і похований на Лук'янівському цвинтарі. “Нащадкам духовенства, – як пише сучасний дослідник В.Панченко, – через можливості батьків був відкритий шлях до книжки, освіти, а українська стихія сільського життя сприяла визріванню національної самосвідомості” [12].

Чотири сини Федора Остаповича стали священиками: Іван (7 січня 1868 р. - ?), чоловік сестри С.Єфремова, Параскеви, працював у с. Рокитному Київської губернії, Микола (4 лютого 1877 р. - ?) закінчив у 1899 р. Київську семінарію і був дияконом у київській Вознесенській церкві, Олександр (6 червня 1882 р. - ?) в дореволюційний час був дияконом київської Феодосійської церкви. Остап (20 жовтня 1866 р. - ?) багато років працював священиком у с. Глеваха під Києвом, а згодом служив в одному з Київських храмів. Це в нього, очевидно, переховувався С.Єфремов у 1920-1921 рр., уникаючи переслідувань з боку більшовиків.

Духовну освіту мали і жінки родини Федора Остаповича Дурдуківського. У 1881 р. закінчила Перше Київське жіноче училище духовного відомства Віра Дурдуківська (24 вересня 1867 р. - ?). У 1895 р. разом з семінаристом Сергієм Єфремовим вона співробітничала в редакції “Руководства для сельских пастырей”. У 1882 р. духовне училище закінчила Онисія Дурдуківська, а в 1884 р. – Єфремова Параскева – дружина Івана Дурдуківського. В ньому ж навчалась і Серафима Дурдуківська (1877 - ?), дружина Петра Павлушкова, який закінчив Київську духовну академію, працював у Тулі. Їхніми донькою та сином були Наталя та микола Павлушкови, “члени СУМу” у 1920-х рр.[13].

“Родина наша по батьковій і по материнській (Черняхівська) лінії була з дідів-прадідів духовна, – отже релігійність і релігійні традиції були сильними в нашій родині, – писав Володимир Дурдуківський. – Тут я бачу початок і ґрунт тієї релігійності, краще мовити, того релігійного настрою, того невпинного шукання Бога й релігійної правди, що були властиві мені протягом усього мого життя...”

У сімейному альбомі родички Дурдуківських Тетяни Дурдуківської-Рафальської зберігся унікальний знімок 1890-х років. На знімку увічнено велику родину

Дурдуківських у Києві, на подвір'ї будинку № 27 по вулиці Гоголівській. На знімку глава сімейства Федір Остапович Дурдуківський, тоді духівник Київської духовної семінарії, дружина – Ольга Іванівна і їхні діти: Віра, Онисія, Серафима, Іван, Володимир, Микола, Олександр, Сергій. На знімку також Іванова дружина і рідна сестра Сергія Олександровича Єфремова – Параскева. Ще одного сина Федора Остаповича і Ольги Іванівни – Остапа на знімку немає[14].

Родина Дурдуківських була тісно повязана з родиною Єфремових. Обидві вони були священицького походження. У 1893 р. сина Олександра Єфремова – архімандрита Йоанникія (старшого брата Сергія Єфремова) було призначено ректором Київської духовної семінарії, духівником якої був Федір Остапович Дурдуківський. Через Йоанникія Сергія Єфремов понайомився з родиною Федора Дурдуківського та його дітьми – донькою Онисією та сином Володимиром. Знайомляться, а згодом і одружуються, Іван Федорович Дурдуківський і Параскева Олександрівна Єфремова, в одруженні – Дурдуківська.

Родина Дурдуківських була активною в церковно-релігійному житті України, була чутливою до новацій в ньому. Піднесення національно-культурного життя зумовило прихильність її до ідеї формування української автокефальної церкви.

Зміна поглядів на організацію церковного життя відбувалась в родині під безпосереднім впливом її глави – Федора Остаповича. Ф.О. Дурдуківський, хоч і був за переконаннями монархістом, після революції 1917 р. став більш прихильним до українства. Вже навесні 1917 р. на заутренній службі у Вознесенській церкві, парафіянами якої були Дурдуківські, Федір Остапович читав Євангеліє українською мовою. О. Лотоцький характеризував Ф.О. Дурдуківського як найбільш виразну серед священиків-українців Києва та околиць постать. “Уся його мила родина, - писав він, - мала цілком український характер... Старший о. Федір до глибокої старости заховував живий інтерес до питань наукових, особливо ж інтересувався ділянкою християнської апологетики. Помер уже в часі великої війни”.

Безпосередню участь у творенні української церкви брали Олександр та Володимир Дурдуківські. Після передачі в травні 1919 р. чотирьох київських храмів – Миколаївського військового собору на Печерську, Софійського собору, Андріївської церкви та Ільїнської церкви на Безаковській вулиці, диякон Олександр Дурдуківський правив службу українською мовою в Андріївській церкві [15]. Згодом він разом із священиками В. Липківським, Шараєвським, Тарнавським, Грушевським, Філіпенком, за участі групи світських людей (М.Н. Мороза, І.С. Приймака, І.В. Тарасенка, Г.Д.

Болкушевського та ін.) створили Всеукраїнську церковну раду. У жовтні 1921 р. відбувся Перший Всеукраїнський православний собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). У його роботі взяли участь також Володимир та Олександр Дурдуківські. Володимир Федоровичу було тоді 48 років, а Олександру Федоровичу – 38[16]. За митрополита Василя Липківського Олександр Дурдуківський служив дияконом Софійського автокефального українського собору, а пізніше – священником с. Саварка Богуславського району Київської області.

Священником став і син Олександра Дурдуківського – Єгор, народжений у 1906 р. в Києві. До 1945 р. він служив у Києві, тоді ж був заарештований. 8 січня 1945 р. Військовий трибунал військ НКВС Українського округу засудив його за статтями 54-1б, 54-11 Кримінального кодексу Української РСР до вищої міри покарання – розстрілу. Реабілітований він був лише в 1995 р. [17].

Продовжив родинну священницьку традицію і син Остапа (Євстахія) Федоровича – Петро. Народився він у 1903 р. в Глевасі під Києвом, де служив батько. Навчався в гімназії (можливо у Першій українській гімназії, де директором був його дядько – Володимир Федорович Дурдуківський). В 1929 р. заарештований за звинуваченням у “контрреволюційній агітації серед студентів”. За вироком був висланий на три роки у Північний край Росії. Покарання відбував у трудовому таборі Холмогорського району Архангельської області, працюючи мотористом верстатів. 26 вересня 1937 р. заарештований вдруге. 19 листопада 1937 р. звинувачений у “контрреволюційній агітації” (передбачав швидку кончину радянської влади) трійкою УНКВС по Архангельській області і позбавлений свободи терміном на 10 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Кулойлазі. Його подальша доля невідома. Повністю реабілітований 21 серпня 1963 р. [18].

Два сини Федора Остаповича – Володимир та Сергій священниками не стали, хоча також закінчили духовні навчальні заклади. Володимир не міг прийняти духовний сан, бо після закінчення духовної академії і отримання магістерського звання він не одружився, а священником міг стати тільки одружений. До революції 1917 р. В. Дурдуківський викладав російську мову та літературу в Київській духовній семінарії. Сергій Федорович не захотів прийняти духовний сан і присвятив своє життя музиці і опері.

На початку ХХ ст. у Києві досить відомим був літературно-музичний салон, який улаштувала дочка Федора Остаповича Онисія. Його відвідували Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, Панас Саксаганський, Людмила Старицька-Черняхівська, Олександр Черняхівський та ін.

Онісія Федорівна була фактично дружиною Сергія Олександровича Єфремова – письменника, громадського діяча, згодом академіка Української академії наук, її віце-президента. Онісії Федорівні і Сергію Олександровичу Петербурзька духовна консисторія не дозволила обвінчатись, бо сестра С.О. Єфремова – Параска Олександрівна Єфремова, як зазначалось, була дружиною рідного брата Онісії Федорівни – Івана Федоровича Дурдуківського. Так Онісія Федорівна і Сергій Олександрович і прожили спільно все життя без церковного шлюбу.

Вони мешкали у батьківській оселі – на вул. Гоголівській, 27, яка являла собою невелички двоповерховий дерев'яний будинок. Половину будинку займав інженер Коробцов, а іншу – родини Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського, відповідно перший та другий поверхи. “До цього будинку з усієї України сходилися наукові, літературні і громадсько-політичні зв'язки, – писав В.Міжковський. – Взагалі район Гоголівської і суміжних вулиць був з давніх часів осередком українського життя”[19]. В пореволюційний час будинок був під опікою Української академії наук, вважався її власністю. На самому початку вулиці Гоголівської знаходився будинок першого біографа Т.Шевченка, а поруч із Дурдуківськими і С.Єфремовим жив Осип Гермайзе, інші співробітники Академії наук, урядовці.

Онісія Федорівна була вірною дружиною і соратницею Сергія Олександровича, розділяла його погляди і допомагала в його громадсько-політичній діяльності. В “Щоденниках” С.Єфремова, опублікованих у Києві в 1997 р., знаходимо такий запис за 1924 р.: “14 серпня. Знайшлася згуба. Років з 12 тому М.М.Грінченко взяла у мене збірку радикальних виданнів, де була брошура “Як цар людей дурить” (це щоб оберегти мене перед жандармами) та й дала сховати Онісі. Вона сховала так, що й знайти було не можна. Дуже я на цю дружню послугу сердитий був, та мусив примиритися з тим, що книжка навіки пропала. А це чистячи кімнату для ремонту й знайшли книжку за образами, на превелику мені радість”. [20].

Сергій Єфремов, як відомо, за сфабрикованою справою “Спілки Визволення України” був засуджений у 1930 р. на десять років позбавлення волі і до Києва більше не повернувся. Онісія Федорівна кілька разів відвідувала його у місцях позбавлення волі. Вони постійно листувалися. Між ними були теплі і ніжні стосунки. Любов до Онісії, прагнення врятувати її від арешту у 1929-1930 рр. змусили С.Єфремова визнати свою “провину” у справі “СВУ”. У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко, яка ще в дитинстві бачилась із С.Єфремовим, в листі до газети “Рада” писала: “Вже під час фашистської окупації з мамою зайшли до Онісії Дурдуківської і вона розповідала, що Сергію Єфремову

пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...”[21]. Він визнав, що “очолював Спілку визволення України”.[22].

Під час Другої Світової війни Онисія Дурдуківська опинилася в Празі, де й померла. Розповідали, що вона заповіла покласти листи Сергія Єфремова у свою труну.

Мовою спілкування в родині Дурдуківських була, переважно, російська, оскільки всі навчальні заклади імперії були російськомовними. Шестеро синів Федора Остаповича, як зазначалося, навчалися у бурсі та Київській духовній семінарії, де викладання велося, зрозуміло, лише російською мовою. Три дочки – Віра, Онисія і Серафима навчались у Київському єпархіальному жіночому училищі, теж російською мовою. Всі вони, відповідно, і спілкувались по-російськи і лише Онисія, Володимир та Сергій Єфремов поміж собою розмовляли тільки українською мовою.

Водночас, українські пісні і традиції були популярні в родині Дурдуківських. Протягом 1912-1920 рр. у квартирі Федора Остаповича Дурдуківського нерідко збиралися гості, серед них Марія Грінченко, Людмила Старицька-Черняхівська, професори Є.Черняхівський (відомий у Києві хірург) та В.Виноградов. Останній, після смерті своєї дружини, був у близьких стосунках з Вірою Федорівною і під її впливом оволодів українською мовою, хоча за походженням був росіянин.

В історії українського музичного мистецтва значну роль відіграв Сергій Федорович Дурдуківський – співак, який мав прекрасний голос – лірико-драматичний тенор, педагог, пропагандист української вокальної творчості. Він також навчався у Київській духовній семінарії, в 1902-1903 рр. – в Московському музичному училищі ім. О.Гнесіної. Згодом співав у Київській опері, працював у Київських театрах. У 1918-1920 рр. був солістом хорів О. Кошиця та К. Стеценка, в 1919 р. – театру “Музична драма”, з 1923 по 1930 р. – театру опери та балету. Сергій Федорович був організатором та художнім керівником вокального квартету ім. Я.С.Степового. З 1920 р. – викладач Київського музично-драматичного інституту ім. М.В.Лисенка.

Вагомий внесок у національно-культурний розвиток України вніс Володимир Федорович Дурдуківський – представник соціологічного напрямку культурно-історичної школи у літературознавстві, відомий педагог, директор Першої української гімназії (згодом трудової школи) імені Т.Г.Шевченка).

Одночасно з роботою у видавництві, В.Дурдуківський співпрацював як письменник і критик, з різними українськими і російськими газетами та журналами Києва

й Галичини. Друкував статті у “Трудах киевской духовной Академии”, рецензував книги М.Грушевського, О.Коваленка, писав статті з української історії, літератури наукового і публіцистичного змісту, критичні та бібліографічні замітки, театральні рецензії тощо. В. Дурдуківський в різні роки співпрацював з такими відомим діячами української культури як М. Грушевський, О. Гермайзе, П. Козицький, В. Липківський, В. Прокопович, Є. Чикаленко, О. Гнатевич, Ю. Клен, С. Русова, Ю. Михайлів, Л. Білецький, П. Холодний. Серед його знайомих були, зокрема, такі видатні представники української інтелігенції як М. Лисенко, М. Старицький, Леся Українка, В. Антонович та ін. В. Дурдуківський листувався з О. Кониським, М. Коцюбинським, М. Вороним, М. Петровим, В. Доманицьким, К. Паньківським, І. Стешенком, О. Маковеєм, О. Лотоцьким, І. Тобілевичем (Карпенком-Карим).

У фондах відділу рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України зберігаються листи Федора Остаповича, Онисії Федорівни та Володимира Федоровича до української письменниці Любові Олександрівни Яновської.

Як зазначалося, родина Дурдуківських підтримувала тісні стосунки з родиною Єфремових. Зокрема, багато років єднала глибока і вірна дружба Сергія Єфремова і Володимира Дурдуківського. Сергій Єфремов, писав В.Дурдуківський, “...власне зробив мене українцем, вів мене українським шляхом, допомагав не сходити з нього, давав ідейний провід і напрямок моєї роботи, був моїм незмінним другом-порадником, другом-учителем” [23]. Вони разом проживали в одному помешканні майже сорок років, разом були заарештовані і засуджені у сфабрикованій справі “Співка визволення України”.

В. Дурдуківський був одним із організаторів ряду товариств і об’єднань, зокрема видавництва “Вік”, Українського наукового товариства, київської “Просвіти”, членом наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. З 1919 р. він працював в Українській академії наук – редактором Правописно-термінологічної комісії, членом-редактором Комісії для складання словника живої української мови, керівником педагогічної секції Всеукраїнської Академії наук.

Найбільш вагомий внесок зробив В. Ф. Дурдуківського у розвиток української школи і освіти. Вже на початку ХХ ст. під час його праці в духовному училищі та жіночій гімназії у нього сформувалася ідея національного виховання, національної освіти, але впровадити її в життя разом з іншими українськими патріотами Володимир Федорович зміг лише після революції в Росії 1917 р., очолюючи більше 10 років Першу українську гімназію (трудова школа) в Києві.

Школа Дурдуківського мала високий авторитет серед педагогічної і наукової

громадськості. З 1925/1926 навчального року вона стала дослідним центром при науково-педагогічній комісії ВУАН. Відома вона була й за кордоном. Об'єктивну оцінку її діяльності дав німецький педагог Гейне, який відвідав школу у квітні 1923 р. і уважно вивчав досвід її роботи. Він високо оцінив рівень викладання й загальний рівень методико-педагогічної діяльності викладацького складу. В одній із своїх доповідей німецький фахівець підкреслив, що “школа Дурдуківського” значно випереджає інші навчальні заклади. “На 15 років пішла вперед, порівнюючи з іншими київськими школами”[24], – читаємо в “Щоденнику” В.Дурдуківського.

Володимир Федорович Дурдуківський був фактично сучасником іншого відомого в радянській Україні й СРСР загалом педагога й освітнього діяча – Антона Семеновича Макаренка. Однак для кожного з них були різні освітньо-педагогічні принципи й пріоритети. В А.Макаренка основною виховною метою було соціальне, класове виховання, а педагогіка В.Дурдуківського будувалася на ідеї національного виховання. У 1918 р. в журналі “Вільна школа” В. Дурдуківський писав: “як дерево без глибокого коріння, як будинок без міцного фундаменту, так і народ не може нормально і успішно розвиватись без певних твердих історичних традицій і національних підвалин. Без минулого, архаїчного зв'язку з історичним минулим народу – народ не народ, а якийсь безбатченко нещасний; нема йому поваги, нема йому пошани, нема йому навіть місця серед інших народів; він немов те горопашне байстря, не знає куди себе подіти, до кого прихилитись, всім чужий і безсилий. Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який втертяв історичний зв'язок з історичним минулим, який не витворив міцного національного ґрунту. Він – немов той листочок, одірваний до рідного дерева, немов та трісочка серед грізного, бурхливого моря, нема йому певного захисту, нема порятунку. Підхоплюють його буйні вітри, гойдають страшні хвилі, аж поки натішившись до-схочу, кинуть геть, щоб знищити, розбити дощенту, розвіяти по світу”.[25].

“Школа Дурдуківського” протягом усього свого існування за головну мету ставила виховання національної свідомості учнів. Її “душею” незмінно був Володимир Федорович Дурдуківський.

Маючи неабиякі педагогічні здібності, всім серцем люблячи дітей, В. Дурдуківський прагнув прищепити цю любов до України і своїм вихованцям. “Ми, культурне громадянство, – і перш за все діючі школи, мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знову зв'язати його з славним минулим, мусимо поновити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний

національний фундамент під наш державний будинок” [26]., – писав він у 1918 р. і так думав усе життя.

В. Ф. Дурдуківському, належить більше ста публікацій, які побачили світ під його прізвищем, псевдонімами і криптонімами (В.Коновченко, В.Мировець, Скавло, Д.В., В-дур, В.М., Д-ській, М-ць, В.) і які ще чекають своїх дослідників. В “Записках” київського товариства він опублікував уже в радянський час велику розвідку про академіка М. І. Петрова. У 1923-1924 роках, за його редакцією вийшов у 2-х частинах збірник “З практики трудової школи”.

Особливої уваги потребує його науково-педагогічна спадщина. Одна з перших спроб Володимира Федоровича популяризувати нові педагогічні ідеї – книга “Поради матерям” – була заборонена ще до революції царською цензурою. Інші вийшли у світ і стали надбанням громадськості. Однак у 30-ті роки також були вилучені із обігу і заборонені. У повному обсязі педагогічна спадщина В. Ф. Дурдуківського, як і його практичний досвід роботи в школі, не досліджені, вклад у національну педагогіку гідно не оцінений. В той же час більш глибоке вивчення його свідчить про те, що ім’я Володимира Федоровича Дурдуківського нині може претендувати на місце в одному ряду з іменами найбільш відомих педагогів України.

Життя і творча діяльність представників роду Дурдуківських яскраво засвідчують особливості соціокультурного розвитку в Україні кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Якщо в попередній період, починаючи з ХVІ ст., одним з головних чинників формування матеріальних і культурних засад існування роду була церковно-релігійна діяльність, то вже в другій половині ХІХ ст.. помітне місце в родині починає займати світська, громадсько-культурна діяльність. Це свідчило про демократизацію культурних процесів в Російській імперії і Україні зокрема.

Важливу роль в успішній соціалізації Дурдуківських, їх культурно-творчої та інтелектуальної діяльності відіграла освіта. Характерно, що окремі представники роду отримали не лише церковно-релігійну, а й світську освіту, що, безперечно, вплинуло на їхній життєвий вибір, на напрями їхньої творчо-інтелектуальної діяльності: духовно-релігійна, громадська, освітньо-педагогічна, літературно-мистецька, наукова. На прикладі репрезентативних у цих сферах персоналій (В. Дурдуківський, С. Дурдуківський) виявлено трансмісії, як засіб передачі і втілення духовних надбань роду.

Матеріали життя та діяльності сім’ї Дурдуківських повною мірою ще не виявлені і не вивчені. Однак і виявлені дають підстави зробити висновок, про те, що соціокультурна трансмісія, як суспільне явище, сприяє збереженню статусу роду через успадкування

традицій й особисте відтворення його елементів (освіченість, кар'єра, громадсько-культурна діяльність) окремими представниками. Трансмісія стає тим чинником, що зумовлює прищеплення і передачу культурних цінностей в родині, а рід робить ланкою культурно-історичного процесу.

Діяльність роду Дурдуківських як історичного колективу мала важливі суспільно-історичні наслідки для розвитку суспільних рухів, освіти, педагогіки, літератури, мистецтва, науки. Однак в радянський час вони були нівельовані.

Дурдуківський Федір Остапович, глава родини, прожив 81 рік, помер 29 квітня 1920 р. і похований на кладовищі (нині – Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник). На його могилі установлений хрест із написом: “Ф. Е. Дурдуковский, ск. 1920”. Там же похована і його дружина Ольга Іванівна, померла 16 листопада 1906 р., та син Сергій, який помер 15 липня 1933 р. [27].

У Федора Остаповича і Ольги Іванівни Дурдуківських було вісімнадцять онуків. Однак жили вони уже в іншу епоху, в інший час. В умовах радянської дійсності розкидала доля їх по всіх просторах СРСР від Києва до Ташкента, Москви, Вінниці, Первомайська та інших міст країни. Велика родина Дурдуківських втратила виразність громадсько-культурного обличчя і розчинилась в історичному просторі.

Джерела та література

1. Колесник І.І. Історія науки чи культури?: В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матер. наук. конф. Харків, 15-17 листопада, 1995 р. – Харків, 1995. – С. 44.
2. Чижко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996.
3. Голубчик Г.Д. Рід Макаровичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: “нова сімейна історія”. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.
4. Барабаш Н.О. Рід Білозерських та культурний світ України XIX – поч. XX століття: нові методологічні підходи. Автореф. дис. канд. наук. – Дніпропетровськ, 2004.
5. Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурні аспекти. Автореф. дис. докт. іст. наук. – Донецьк, 2008.
6. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України” (невідомі документи і факти). – К., 1995.
7. Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський. Педагог, критик, громадський діяч (1874-1938). – К., 2000.
8. Хорунжий Ю. Повернення із забуття // Зона. – 1993. – №11; Педагог Володимир Дурдуківський і його школа // Мужі чину. (Історичні парсуни). – К., 2005.

9. Путро О. Повернення із забуття // Хроніка – 2000. Укр. Культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007.
10. Дурдуківський В. Щоденники (1919, 1921-1923) // Хроніка – 2000. Укр. Культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007.
11. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997.
12. Панченко В. Життя без ілюзій // Тиждень. – 2011. – 25 жовтня.
13. ЦДА України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1715 (1891 р.). – Арк 47-48; Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 888. – Арк. 145-146.
14. Хорунжий Ю. Повернення із забуття // Зона. – 1993. – №11. С. 103.
15. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. А-Л. – К., 1999. – С. 159.
16. Перший всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. – Львів, 1999. – С. 404.
17. Абраменко Л.М. Киев: жертвы репрессий. Т. 2. – К. 1999. – С. 108; ДА РФ. – Ф. А. 428. (Верховный суд РСФСР). – Оп. 5. – Спр. 1852.
18. За веру Христову: Духовенство, монашествующие и миряне Русской Православной Церкви, репрессированные в Северном крае (1918-1951). Биографический справочник / Сост. С.В. Суворова. – Архангельск, 2006. – С. 146-147; Поморский мемориал. Книга памяти Архангельской области.
19. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903 -1928 рр. / упоряд. Та вст. Ст. І.Старовойтенко / Є.Чикаленко, С.Єфремов. – К.: Темпора, 2010. – С. 205-206.
20. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929., – К., 1997. С. 145-146.
21. Іван Курас, Юрій Левенець, Юрій Шаповал. Сергій Єфремов і його щоденники. // Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. С. 19.
22. Шаповал Ю. Справа “Спілк Визволення України”: Погляд із відстані 75 років / Ю. Шаповал // Український історичний журнал. – 2005. - №3. – С.137.
23. Галузевий державний архів служби безпеки України. – Спр. 67098 ФП, том 50. Арк. 3.
24. Путро О. Повернення із забуття // Хроніка-2000. Укр. Культурологічний альманах. Вип. 72. – К., 2007. С. 362.
25. Вільна українська школа. – 1918. – №7. – С. 145-146.
26. Журнал Вільна українська школа, 1918. – №7. – С. 146.
27. Проценко Л. Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. – К., 1998. С. 35, 98.

Аннотація

В статтє анализируются особенности деятельности рода Дурдуковских в культуротворческой сфере Украины в конце XIX –первой половине XX в.

Ключевые слова: культура, род Дурдуковских, семейная история, общественная и культурно-художественная деятельность.

Annotation

The article analyzes features of the activity of Durdukivskyj family on cultural processes in Ukraine in the end of XIX – first half of XX st.

Key words: culture, Durdukivskyi family, family history, public activity, cultural and artistic activity.

Олег Шевченко

(Київ)

ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

М. БАКУНІНА ТА ЙОГО АНАРХО-КОЛЕКТИВІЗМ

Досліджено ідеї російського класика вітчизняної і світової політичної думки, історика М.О. Бакуніна (1814-1876). Особлива увага приділяється сучасному значенню його поглядів, які здійснили важливий вплив на анархістський рух Росії та різних країн світу, аналізуються основні лінії еволюції його переконань.

Ключові слова: анархізм, політична свідомість, атеїзм, рівність, прогрес, суспільство.

Михайло Олександрович Бакунін (1814-1876 рр.) – видатний мислитель європейського і світового масштабу. З його ім'ям пов'язано зародження і поширення ідей анархізму в Росії і за кордоном. Він заклав теоретичний фундамент цього суспільно-політичного напрямку, ставши теоретиком революційного анархізму-колективізму. Бакуніну належить радикальний підхід до проблеми соціальної революції. Їм була розроблена інша, в порівнянні з концепціями західних представників анархізму, модель майбутнього анархістського суспільства, що ґрунтується на ідеях федералізму, солідарності і колективізму. При цьому загально філософською та історичною основою його анархістських переконань стало матеріалістичне розуміння природи, гегелівська діалектика розвитку історії і визнання закономірностей громадського життя.

Сучасність і гострота теми його досліджень визначається: по-перше, потребами об'єктивного вивчення і адекватного розкриття анархістської концепції; по-друге, необхідністю подолання негативних ідеологічних штамів, які склалися у минулому, особливо в радянські роки, відносно ідейного змісту поглядів і діяльності мислителя; по-третє, збільшеною значущістю багатьох його теоретичних побудов для сучасності.

Багато глобальних питань, поставлених їм теоретично (відношення до держави, умови свободи особи, перспективи розвитку суспільства та ін.) досі викликають жваві